

ՀԱԿՈՐ ՊԱՐՈՆՅԱՆԸ ԵՎ ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

ԳԼԶՅԱՆ Ա.Մ.*

Հակոբ Պարոնյանի գրական արժանիքները մեկնաբանելիս Ա. Չոպանյանը, Ա. Արփիարյանը, Հ. Օշականը, Ա. Տերտերյանը և ուրիշ քննադատներ ընդգծել են միայն նրա բացառիկ տաղանդը, իսկ ստեղծագործական անհատականության վրա ազգային-մշակութային միջավայրի ունեցած դրական ազդեցությանը մոտեցել են վերապահությամբ: Դրա հիման վրա էլ գրողին գնահատել են որպես «անկատար գրագետ»¹: Դա ճիշտ չէ: Փորձենք վերականգնել գրողի ապրած դարաշրջանի և ազգային միջավայրի խորքային պատկերը, որը, իբրև երկրորդ «ծնող», բարերար ազդեցություն է ունեցել ստեղծագործական անհատականության ձևավորման գործում:

Հ. Պարոնյանը, որ դեռևս կրում էր ընտանեկան Հովհաննիսյան ազգանունը, 1863 թ. արևմտյան և արևելյան մշակույթների խառնարան հանդիսացող Կ. Պոլիս է գնացել, որպեսզի պատասխան գտնի իր կյանքի գլխավոր հարցին՝ ո՞վ է ինքը, ո՞րն է իր տեղն արևի տակ: Ապագա գրողը սկզբնական շրջանում բնակվել է հորեղբորորդու՝ ճանաչված բժիշկ և հանրային գործիչ Հովհաննես Քյաթիայանի տանը: Վերջինս հովանավորել է նրա առաջին քայլերը: Հ. Պարոնյանը որոշ ժամանակ անց, թևակոխելով անհատականացման նոր աստիճան, որոշել է ինքնուրույն ապրել: Տեղափոխվել է Բերա: Հ. Օշականն արդար չէ, երբ գրում է, թե Պարոնյանը Պոլսում ապրել է որպես «հաստատ գավառացի»²: Նրա կարծիքը հերքել են ժամանակակիցները, որոնք գրողի անհատականության վերաբերյալ թողել են երեք շատ կարևոր վկայություն: Առաջին երկուսը նրա համաքաղաքացի Հ. Աղասյանինն է: Հակոբը երբ հաստատվել է Կ. Պոլսում, հիշել է նա, արդեն «կազմված և ձևավորված գրագետ մըն էր», որը, ճիշտ է,

* Բանասիրական գիտ. թեկնածու, Հայաստանի ազգային ազրարային համալսարան, arsengljyan@mail.ru, հոդվածի ընդունման օրը՝ 12.07.2018, գրախոսման օրը՝ 19.11.2018:

¹ Չոպանյան Ա., Դեմքեր, Փարիզ, 1929, էջ 31:

² Նույն տեղում, էջ 20:

ծնվել էր մայրաքաղաքից հեռու, բայց, հոգեկան արդյունավետ կյանքով էր ապրել, խոր զգացումներ, տպավորություններ, մեծ «կենսագրությանը» բնորոշ փորձ կուտակել: Ապագա գրողն «ադրիանուպոլսեցի էր ոչ միայն իր ծնունդով, այլ նաև մտավոր կազմությամբ», - նշել է այնուհետև Հ. Աղասյանը. «...Այն հատկությունները, որ գերակշիռ են Պարոնյանի մոտ՝ սուր և անողորմ հեգնանքը հանրային գործերու մեջ՝ անաչառ ու անկողմնակալ քննադատություն, սեր դեպի անիրավվածն ու աղքատը, աններողություն կեղծիքի ու սուտի դեմ ու առհասարակ մարդկայնական ոգի մը անկախ ու անշահախնդիր, այս բոլորին սերմերը որոշ չափով գրագետը ստացած էր իր ծննդավայրի հայ միջավայրեն, ուր... մարդիկ այդ նույն նկարագրին գիծերը և նույն բարոյականի սկզբունքները տիրապետած են թե՛ ընտանեկան և թե՛ հանրային կյանքին մեջ»³: Երրորդ վկայությունը թողել է Հակոբի քրոջ որդին՝ Մ. Սանտալճյանը: Ապագա գրողը Կ. Պոլիս տեղափոխվելու առաջին օրերից գիտակցել է, նշել է նա, որ ինքը պատկանում է «եզական անձնավորությանց» տեսակին, որոնք պարտավոր են ոչ միայն արհամարհել միջակությունը, այլև «առ ոչ ինչ գրե ընկերական շատ մ'սկզբունք և օրենք: Եվ այն, որ հանճարի ծնունդ տալ կ'ուզե, մանավանդ առ մեզ, պարտի երկունք կրել ընդ երկար և տառապի անհնարին ցավերով»⁴:

Պարոնյանը Կ. Պոլսում գիտակցել է, որ իր կոչումը գրող լինելն է, իսկ գրական ասպարեզում տեղ ունենալու համար պետք է լրջորեն զբաղվել գրական մշակույթով: Նա, եթե մինչև Կ. Պոլիս գնալն իրեն դրսևորել է որպես տաղանդավոր ընթերցասեր ինքնուս, ապա Զարթոնքի շարժման «մայրաքաղաքը» դարձել է այն դպրոցը, որտեղ աշխարհի և մարդու վերաբերյալ հիմնավոր գիտելիքներ է ձեռք բերել՝ թրծելով անհատականությունը:

Առաջին դասերից մեկը, որ դեռևս ծննդավայրում Զարթոնքի գործիչներից նա յուրացրել է, վերաբերել է հանրային ասպարեզում գործելու հավակնողներին ներկայացվող պահանջներին: Դարի առաջադրած հարցերին պատասխանելու համար պետք է ապավինել ոչ միայն գրական ձիրքին, այլև մտավոր կարողություններին՝ իր մեջ միավորելով ժամանակի գաղափարները, զգացմունքները և կենսափորձը և դառնալով հայ գտարյուն գրագետ՝ եվրոպական մտքով, կեցության հիմքերի մեջ թափանցելու և

³ Հ. Պարոնյանը ժամանակակիցների հուշերում և վկայություններում, Ե., 2004, էջ 121:

⁴ Նույն տեղում, էջ 121:

ըստ այդմ գործելու կարողությամբ: Երիտասարդը դարի այս պահանջը բավարարելու, հայ և համաշխարհային մշակույթի ու գրականության դասականների բնագրերին ծանոթանալու մտադրությամբ հմտացել է լեզուների՝ հայերենի (աշխարհաբարի ու գրաբարի), հունարենի, թուրքերենի, ֆրանսերենի մեջ, գիտելիքներ ձեռք բերել նաև իտալերենից, անգլերենից և բուլղարերենից:

Մյուս դասը վերաբերել է գիտելիքների բնույթին: Նա գիտակցել է, որ պարտավոր է խորապես ուսումնասիրել ապրած դարաշրջանը, պետությունը և իր հայրենիքի՝ հայության «վերքը», որոնել բուժելու ուղիները: Ուստի, խորամուխ է եղել մարդկության պատմության դարաշրջանների և գործընթացների, սոցիալական խմբերի հոգեկերտվածքի մեջ, եվրոպական առաջադեմ մտքի լույսով իմաստավորել հայոց պատմությունը, մտովի վերականգնել անցյալի և ներկայի խնդիրների խորքային կապը:

Պարոնյանը զլխավոր դասերը քաղել է՝ ուսումնասիրելով դարաշրջանի եվրոպական աշխարհայեցողության, մշակույթի և գրական գործընթացի մեջ տիրող վիճակը և Զարթոնքի շարժումը: XIX դարի առաջին տասնամյակներին եվրոպացի մարդու սոցիալական կյանքի պայմանների մեջ կատարված արմատական փոփոխությունների հետևանքն էլ է այն, որ փլուզվել է ժամանակների կապը: Ավարտվել է աշխարհայեցողյան իդեալական ուղղության պատմությունը, որը սկիզբ էր առել «առանցքային» ժամանակաշրջանում՝ մ.թ.ա. VIII-VI դդ., սկսվել է նոր պատմաշրջանը: Աշխարհի և մարդու դեմոկրիտյան աստվածակենտրոն հայեցակարգը փոխարինվել է էպիկուրյանով: Ի տարբերություն նախորդ պատմաշրջանի՝ մարդկությունն սկսել է պաշտպանել այն տեսակետը, թե կեցության տիեզերական օրենքը սխալ է ներկայացված: Մարդկանց համար կյանքի կանխասահմանված ուղի և նրանից շեղվելու վտանգ գոյություն չունի: Ինչպես տիեզերքում աստուներն իրենք են որոշում իրենց ընթացքը, այնպես էլ մարդիկ ուղու ընտրության հարցում ազատ են: Նրանք են իրավասու վճռելու, թե ինչպե՞ս ապրեն, դեպի ի՞նչ արժեքներ կողմնորոշվեն: Հոգու անմահություն, հանդերձյալ աշխարհի գոյություն չունի: Աստված չի խառնվում մարդկանց կյանքին և ընթացքին: Եթե անցյալում, երբ մարդիկ ապրում էին բնության մեջ և իրենց նրա մի մասնիկն էին համարում, պարտավոր էին կողմնորոշվել դեպի կատարյալ մարդկության տեսլականի չափորոշիչները, այժ՝ «երկրորդ բնության» մեջ, ավանդական աշխարհայեցողությունը

և վարքականոնները բովանդակագրվել են: Մարդկության կյանքում ու գիտակցության մեջ ստեղծվել է նոր «սահմանագծային» իրավիճակ: Հոգևոր «ընդարձակված տիեզերքին» բնորոշ ամենաթողության պայմաններում հույժ անհրաժեշտություն է դարձել մարդկության ողջամիտ կեցության նոր դրվածք սահմանելը: Այս գործընթացը սկսվել էր XVIII դարում՝ Եվրոպական լուսավորականության շարժման շնորհիվ: Շարժման գաղափարախոսները՝ Ջոն Բլոկը, Դանիել ԴեՖոն, Վոլտերը, Շառլ Մոնտեսքյուն, Ժան-ժակ Ռուսոն, Դենի Դիդրոն և գիտության ու գրականության մյուս կարևոր ունեցողները (որոնք նաև փիլիսոփաներ էին), մերժելով նախորդ աշխարհայեցությունը, նոր պատմաշրջանում կարևորել են մարդու ինքնուրույն խելքի և բանականության դերը: Խոշորագույն փիլիսոփա Իմանուել Կանտը, շատ ուսանելի «Ի՞նչ է լուսավորությունը»⁵ հոդվածում պատասխանելով ժամանակակիցներին հուզող գլխավոր հարցին, բացատրել է, որ «լուսավորականությունը» «ելք» է փնտրում պատմության նախորդ դարերում արմատացած «դեռահասության» վիճակից, երբ մարդն «ուրիշի ղեկավարությամբ» էր օգտագործում «իր խելքն ու բանականությունը»: «Լուսավորականությունը» մարդկության պատմական ընթացքի նոր դարաշրջանի առաջին նվաճումն է, ընդգծել է նա: Եվրոպացի մարդը ինչպես Հին Աշխարհում, վերստին կանգնելով տիեզերքում իր տեղը և ինքնուրույն արժեքն ըմբռնելու հարցի առջև, սկսել է գիտակցել, որ նախորդ պատմաշրջանում ընտրած ուղին պայմանավորված է եղել իր «անչափահասության վիճակով»: «Փիլիսոփաները, մտածող մարդիկ, մարգարենները», առաջադիմության նպատակահարմարությունից ելնելով, իր համար վերընթացի որոշ ուղի են սահմանել: Այն ունեցել է առանձնահատկություններ. խաղացել է դրական դեր, բայց արդեն սպառել է հնարավորությունները: Մարդկությունը թևակոխել է պատմության նոր փուլ, երբ արդեն այնքան «հասուն» է դարձել, որ վստահություն է տաժում սեփական խելքի ու բանականության նկատմամբ, գիտակցում դրանց «անսահման հնարավորությունները»: Նա սկսել է առանց «կրոնավորների և նրանց գաղափարներին ծա-

⁵ *Ծանոթություն:* Ի. Կանտի աշխատության տեքստը գերմաներենից թարգմանել է Աշոտ Ոսկանյանը: Թարգմանությունն առաջին անգամ լույս է տեսել Ա. Ոսկանյանի խմբագրած «Հայաստանը Եվրոպայի ճանապարհին» գրքում, Ե., 2005, էջ 141-148: Արտերիայի այս հրատարակության համար թարգմանիչը տեքստը վերանայել է: Տեքստը թվայնացրել է Նարե Հովհաննիսյանը:

ռայող փիլիսոփաների» «խնամակալության», համարձակ օգտվել «սեփական խելքից ու բանականությունից» և ոչ միայն հաղթահարել հին աշխարհայեցության դրսևորումները, այլև ինքնուրույնաբար վճռել իր կեցության խնդիրները: Հասկանալի է, մարդը, թևակոխելով նոր պատմաշրջան, միանգամից ոչ թե «լուսավորյալ» է դարձել, այլ սկսել է ապրել «լուսավորականության դարաշրջանում»: Նա շատ հարցերի պատասխանը դեռևս չունի. կունենա հետագայում, երբ «սեփական խելքը վստահ և լավ օգտագործի»: Մարդու ապագայի հարցում լավատես պետք է լինել, քանի որ «այդ ուղղությամբ ինքնուրույն աշխատելու դաշտը գնալով բացվում» է, և ընդհանուր լուսավորականության արգելքները հետզհետե պակասում են. դրա «նշաններն ակնհայտ են»:

Զարթոնքի շարժումը Եվրոպայում սկզբնավորված լուսավորական շարժման հայկական տարբերակն էր: Հայ երիտասարդները Եվրոպա են գնացել ոչ միայն պարզապես գիտելիքներ ձեռք բերելու, այլև լուսավորականության դարաշրջանի ոգով ազգը վերականգնելու վերաբերյալ մարդկության կուտակած փորձին ծանոթանալու: Այդ ուղղությամբ առաջին վճռական քայլը, ըստ էության, արել էր Մ. Սեբաստացին՝ Վենետիկի Սուրբ Ղազար կղզում միաբանություն հիմնելով և ազգաշեն գործունեություն ծավալելով: Հետո, երբ հայության երկու հատվածում ստեղծվել են ազգային առաջադիմության նպաստավոր պայմաններ, նրա գործը շարունակել են Նոր գրական և Զարթոնքի շարժման գործիչները: Արևելահայության մեջ լուսավորական գաղափարների տարածման և ազգային վերածնության շարժման դրոշակակիրը դարձել, «բարոյական զարթումի» նոր «մեծ թվականը»⁶ նշանավորել են լայնախոհ գործիչներ Հ. Ալամդարյանը, Մ. Թադիսյանը, մասնավորապես Խ. Աբովյանը: Եթե Մխիթարյանները, գործելով հայրենիքից հեռու, վերածվել են «գրքի» մարդկանց, ուշադրությունը կենտրոնացնելով պատմական ազգի նկարագիրը վերականգնելու խնդիրների վրա, նոր գործիչները դարձել են զուտ հայկական արդիական «զգայնության» կրողը⁷: Խ. Աբովյանի գաղափարները շարունակել են Ստ. Նազարյանը, Մ. Նալբանդյանը, Պ. Պոռշյանը, Գ. Սունդուկյանը, Գր. Արծրունին, Ռաֆֆին, Ղ. Աղայանը, Ռ. Պատկանյանը...

⁶ Նույն տեղում, էջ 382:

⁷ **Զոպանյան Ա.**, Երկեր, Ե., 1988, էջ 384:

Հայության արևմտյան հատվածում լուսավորականության տարածումը և ազգային շարժումն ունեցել են իրենց առանձնահատկությունները: Օսմանյան կայսրության ավատատիրական հետամնաց կյանքի դրվածքը սասանվել է 1839 թ., երբ կայսրությունը, լուսավորական գաղափարների ազդեցությամբ, սկսել է քայլեր կատարել դեպի զարգացման եվրոպական ուղին: Բ. Դռան հռչակած բարենորոգումներն արևմտահայության շահերից են բխել, բայց դրա ազդեցությունը երկրի տարբեր հատվածների վրա միևնույնը չի եղել: Օսմանյան կառավարիչները ոչ միայն խոչընդոտել են Արևմտյան Հայաստանի տնտեսական զարգացմանը, մշակութային օջախների հաստատմանը, այլև ուղղակի և կողմնակի ձեռնարկներով նպաստել են երկրի հայաթափմանը: Վիճակը տանելի է եղել օսմանյան մայրաքաղաքում և մերձակա գաղթօջախներում, որտեղ թույլատրվել է տպարան, դպրոց, ազգային-մշակութային ընկերություններ ունենալ, ինչը որոշ ազգային մթնոլորտ է ստեղծել: Դարակեսին օսմանյան մայրաքաղաքը Հայաստանի և հայաբնակ նահանգների հայությանը նաև հրապուրել է, քանի որ այնտեղ առկա էին առևտրի և արհեստների նկատմամբ բնական ձիրքերը դրսևորելու և հարստանալու հնարավորություններ: Զանգվածային հոսք է սկսվել դեպի Կ. Պոլիս և այլ քաղաքներ՝ ձևավորելով հայկական հոծ գաղթօջախներ: Հայերի ձեռներեցությունն ու ստեղծագործ ոգին մեծապես նպաստել են, որ օսմանյան մայրաքաղաքն արագ ծաղկի: Դա նկատելով, նաև նշանավոր հայ ամիրաների միջնորդությունը հաշվի առնելով, Բ. Դուռը որոշ «հայասեր» քաղաքականություն է վարել: Կ. Պոլսի և մյուս գաղթօջախների հայության ազգային գիտակցությունն սկզբնական շրջանում ցածր է եղել՝ քաղաքական ժամանակի հոգեբանությունը հեռացրել է ազգային սովորոյթներից, բարքերից և լեզվից: Ընդունված է եղել, որ բոլորը կայսրության պաշտոնական լեզվով՝ թուրքերեն են խոսել, իսկ «հայ» լինելը պայմանավորել են կրոնական պատկանելությամբ: XIX դարի առաջին տասնամյակներին, սակայն, եվրոպական գաղափարների տարածման հետևանքով գաղթօջախներում սկսել է ձևավորվել «հայի նոր տիպարը» (Ա.Ա., 373), որը դարձել է արևմտահայության առաջադեմ մասը: Լուսավորական գաղափարներին հաղորդակցված մարդիկ հասկացել են, որ հայությունը նոր դարաշրջանում տեղ ունենալու և հաջողության հասնելու համար պետք է թոթափի «օսմանցիության» հոգեբանությունը և դարձ կատարի դեպի ազգային արմատներ: Լուսավորա-

կան գաղափարները տարածվել են Կ. Պոլսում, Ջմյուռնիայում, Ադրիանուպոլսում, մյուս գաղթօջախներում. բացվել են հայկական կրթական մշակութային հաստատություններ՝ դպրոց, թանգարան, գրադարան, թատրոն, տպարան. հիմնվել են մշակութային միություններ, հրատարակվել աշխարհիկ պարբերականներ, կազմակերպվել գեղարվեստական ցուցահանդեսներ: Ամիրաները և ուրիշներ, գիտակցելով բարձր ուսման կարևորությունը, իրենց որդիներին ուղարկել են եվրոպական լուսավորության կենտրոններ, նաև՝ Մխիթարյան միաբանություն:

Արևմուտքում կրթություն ստացած երիտասարդները՝ «խավարյալ» ամիրաների «լուսավորյալ» որդիները⁸, վերադառնալով Կ. Պոլիս, հակադրվել են հետահայաց մտածողություն կրող հայրերին՝ կազմավորելով գաղափարական «միևնույն ըմբոստացումին սպայակույտը» (Ա.Ա., 379): Այսպես սկզբնավորվել է հայ հանրության ամենից վճռական հեղաշրջումներից մեկը. բացվել է «թողարանը նոր մտքի». «ծաղկել» են գաղափարական «կռիվները» (Ա.Ա., 378): Հայ հանրության մեջ ձևավորվել է երկու՝ կղերապահականողականների՝ «խավարյալների», և ազատական մտածողության կրողների՝ «լուսավորյալների» (Ա.Ա., 380) հոսանք, որոնք դարձել են աշխարհի, մարդու, հայության կյանքի ու ընթացքի մարտահրավերների վերաբերյալ հակադիր հայեցակարգերի կրող և իրար դեմ ելել: «Լուսավորյալները», արևմտյան հեղինակությունների գաղափարներով ներշնչված, «խավարյալներին» մեղադրել են ազատախոհ միտքը խեղդամահ անելու (Ա.Ա., 401): «Անոնք Հինդցի բրահմաններու նման ամեն ինչ իրենք մեկնիլ կուզեն»⁹, - հեգնել է Ն. Ջորայանը: «Խավարյալներն» իրենց հերթին պնդել են, թե «լուսավորյալները» հեռանում են հայրենի ավանդույթներից՝ վերածվելով օտարասերների: Երկու հոսանքի միջև բանավեճ է ծագել (Ա.Ա., 371)՝ սկզբնավորելով ազգային Ջարթոնքի շարժումը¹⁰: Շարժման գլխավոր դեմքերը դարձել են Ն. Ռուսինյանը, Գր. Օտյանը, Սերվիչենը, Գր. Աղաթոնը, Ն. Ջորայանը, Հ. Սըվաճյանը, Ծերենցը և ուրիշներ, որոնց կրթության և աշխարհայացքի ձևավորման գործում կարևոր դեր են խաղացել Փարիզը (արդիական համամարդկային գաղափարներ ներշնչելով),

⁸ **Հովհաննիսյան Ա.**, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, գիրք առաջին, Ե., 1955, էջ 365:

⁹ **Ջորայան Ն.**, Յայտարարություն, «Հայաստան», Կ. Պոլիս, 1849, փետրվար 28:

¹⁰ **Չոպանյան Ա.**, էջ 380:

և Վենետիկն ու Պադուան (ազգային արժեքների նկատմամբ հավատարմության ոգով դաստիարակելով): «Զարթոնքի հղացման մեջ իմաստությունը հայ եվրոպականացած մտքի արդյունք էր»¹¹, - նշել է Մ. Աբեղյանը: Նաև՝ իրենց՝ գրագետների մտքի հասունության և իմաստության, կարող ենք ավելացնել մենք: Եվրոպական լուսավորիչների մտքի սխրանքը հայ գրագետների հոգում պարարտ հող է գտել՝ նրանց ներաշխարհում սեփական գործունեության համար անհրաժեշտ գաղափարական «հեղափոխություն-վերածնություն»¹² առաջացնելով: Նրանք գիտակցել են, որ Հայաստանի «վերքը» ճանաչելու մեթոդական ուղեցույցը Եվրոպայից վերցնելու հետ անհրաժեշտ է հայությունը վերականգնելու հարցերում խորաթափանց միտք, հետազոտական աշխատանքի հանճար դրսևորել: Այն հասարակությունը, որը հրաժարվում է նոր պատմաշրջանում իր կյանքի և ապագայի խնդիրները քննել և ընտրում է հավիտենական անշարժության ուղղությունը, դատապարտվում է դուրս մնալ ազգերի ընթացքից, Գր. Արծրունու նման¹³ համոզմունք են ունեցել Զարթոնքի գործիչները: Նրանք գիտակցել են նաև, որ հայության թերությունների համար պետք չէ մեղավոր փնտրել օտարների մեջ. ազգի գրագետների բարոյական պարտքն է «հայության հանրային կյանքը դանդաղ մահվան ճիրաններից» ազատելու ուղին գտնելը¹⁴:

Զարթոնքի գործիչներին գաղափարակից և հովանավոր են դարձել, մասնավորապես, Պալյան գերդաստանի նահապետի՝ Կարապետ ամիրայի երկու որդիները. սկզբում կրտսերը՝ Նիկողոս Պալյանը (1826-1858)՝ մեծատաղանդ ճարտարապետը, որը «լուսավորյալի» «կատարյալ տիպար» էր, իսկ նրա վաղաժամ մահից հետո՝ ավագը՝ Հակոբ պեյը (1837-1875), որը ևս ֆրանսիական կրթություն էր ստացել և հիշեցնում էր իտալացի ու գերմանացի այն իշխաններին, որոնք «իրենց շուրջը գրագետներ» ու ար-

¹¹ Աբեղյան Մ., Երկեր, Ե., 1970, հ. Դ, էջ 604:

¹² Նալբանդյան Մ., Երկերի լիակատար ժողովածու. վեց հատորով, Ե., 1980, հ. 2, էջ 76:

¹³ Զարթոնքի գործիչներն արևելահայ Նոր գրական շարժման գործիչների հետ շատ հարցերում համախոհ են եղել, սակայն գրաքննչական նկատառումներով սովորաբար լռելյայն են գործել, մինչդեռ արևելահայերը տեսական հոդվածների մեջ ավելի հաճախ են համարձակ շարադրել մտքերը և ծրագրերը: Ուստի սխալ չէ արևելյան հատվածի գրագետների տեսական արձարձումների միջոցով երբեմն մեկնաբանել նաև արևմտահայ գործիչների գաղափարախոսությունը:

¹⁴ Տե՛ս Լեո, Երկերի ժողովածու տասը հատորով, հ. 6, Ե., 1987, էջ 439:

վեստագետներ» արքունիք մը կստեղծեն և անոնց բարեկամ ու զորավիգ կը հանդիսանան» (Ա.Ա., 391): Գերդաստանի նահապետը, սերտ հարաբերության մեջ լինելով օսմանյան պալատականների, այդ թվում՝ սուլթան Մեհիտի հետ, խորապես ըմբռնել էր թուրքական ցեղի մտածողության և հայության նկատմամբ վերաբերմունքի նրբերանգներն ու վտանգները: Որդիները «եվրոպականացյալ» կրթությանը և աշխարհայեցությանը գումարել էին նաև Օսմանյան կայսրության մեջ հայության հեռանկարի մտահոգությունը, գիտակցել ազգային վերածնության ամբողջական ծրագիր մշակելու և դրանով առաջնորդվելու կարևորությունը: Նրանք, հավաքելով բազմահանճար մտավորականների ու արվեստագետների մի բույլ, գոտեպնդել են միասին աշխատելու: Սա պատմության այն եզակի դեպքերից է, երբ հայության կենսական խնդիրները դարձել են բարձրաշխարհիկ խավի և գրագետների սերուցքի միասնական հոգացողության առարկան:

Կ. Պոլսի Օրթագեղ թաղը երկար ժամանակ վերածվել է «տեսակ մը հայ ակադեմիայի» (Ա.Ա., 391-392), որտեղ հայրենասիրության գաղափարին «իսկական ընդարձակ իմաստով»¹⁵ նվիրված գրագետները և բարձրաշխարհիկ մարդիկ, հայացքը ներկային ու ապագային հառած, լծվել են հայոց նորագույն պատմության ցավոտ խնդիրները հետազոտելու, ազգի ապագան պատրաստող ծրագրեր կազմելու և գործնականում իրականացնելու գործին: Նրանք, եվրոպական լուսավորիչների գաղափարներով խանդավառված, ամենալուրջ ուսումնասիրություններ են կատարել, որ բացահայտեն Հայաստանի «վերքի» արմատը, գտնեն բուժելու միջոցները: Պատմաբանները քննել են նոր բացվող պատմաշրջանում աշխարհի վիճակը, համաաշխարհային հիմնախնդիրները, դրանց հետ հայության կապը. լեզվագետներն աշխատել են հանուն հայ նոր գրական լեզվի դժվարին խնդիրը վճռելու. գրողները հետազոտել ու բացահայտել են ազգային գրականության զարգացման ուղիները. բանաստեղծները խանդավառ երգել են ազգային նոր փթթող զգացումները, իրավագետները՝ խորհել հայության աշխարհիկ կյանքը վերանորոգելու ուղիների մասին և մշակել դրանք կյանքի կոչելու եղանակները:

Պայլան «ակադեմիական գումարումների» «հոգին» դարձել է Նահապետ Ռուսինյանը (1819-1876)՝ զարմանալի անհատականություն, բանաստեղծի, գեղագետի շնորհով, թարգմանչի, հռետորի ձիրքերով, օրենսդրի,

¹⁵ Աբեղյան Մ., էջ 604:

տնտեսագետի, երեսփոխանի տաղանդով: «...Պատմությունը չպիտի մոռնա այս մարդն, որ անվանի է իր սկզբունքին ճշտության, հավաստի հանճարին, նորորինակ ընթացքին, ազատաբան լեզվին կողմե» (Մ.Մ., 598-601), - նշել է Մ.Մամուրյանը¹⁶: «Ակադեմիական գումարումների» մյուս գլխավոր դեմքը՝ Գրիգոր Օտյանը (1834-1887), ևս նշանավոր գերդաստանի որդի էր, ոչ միայն բանաստեղծի, արձակագրի, քննադատի ձիրքերով օժտված, այլև «մտատիպար» էր «հայ պաշտոնեի», «հայ քաղաքագետի», «հայ ազգասերի», «հայ կրոնասերի», «հայ գրագետի» (Ա.Ա., 392), - նշել է Ա. Արփիարյանը: Սերվիչենը (1815-1897) ևս, որ «հնամենի և ազնիվ գերդաստանի զավակ» էր, «մեծ մտավոր կարողություններ և սլաքի պես սուր միտք ուներ», փայլուն կրթություն ստացած պալատական բժիշկ էր, «վերեն ժողովրդյան ծոցն ընկած Պրուդոս». «Մաքիավելիի, Թալեյրանի պես մարդ Թուրքիայում» (Մ.Մ., 644), որի «միակ փափագը» «ամեն բան փլելը»՝ «ազգի պաշտած կուռքերը տապալելն» էր՝ «ըստ Սահմանադրության՝ վերաշինելու համար» (Մ.Մ., 563): Նրանցից առանձնապես չեն տարբերվել Զարթոնքի շարժման մյուս առաջնորդները: Ժամանակակիցներն այս գործիչներին ամենաբարձր գնահատականների են արժանացրել ոչ թե գովաբանելու, այլ հայության ապրելու խնդիրը «հարատև և անմահ» կյանքի օրենքներով վճռելու հարցում նրանց խորիմացությունն ընդգծելու նպատակով:

«Ակադեմիական գումարումների» գրագետները, թափանցելով հայության «վերքի» մեջ, պարզել են նրա վերաբերյալ ամբողջ ճշմարտությունը: Ազգը ներկա դրությամբ նմանվում է «օտարի ոտերը կամ գիրկն ընկած» մարդու, որը «ցիր ու ցան» է եղել՝ տրոհվելով «գույնզգույն մասերի» (Մ.Մ., 581), գիտակցել են նրանք: Պարզ չէ, թե ո՞րն է «գլուխը», «սիրտը», «հոգին». բացակայում է դրանք միավորող այն «շնչերակը», որը «միևնույն կենսական շունչն» է արտադրում և «մասերը բարոյապես միևնույն նպատակին» դրդում: Հայությունը չունի ոչ միայն հարազատ հողի վրա բարձրացող, այլև առհասարակ ազգային «կռթնելու կեդրոն» (Մ.Մ., 411): Նրա առջև երկու ճանապարհ է բացվում՝ «կա՛մ սողալ ճգմվելու չափ, կա՛մ կանգնիլ պատվով՝ հարգվելու չափ» (Մ.Մ., 581): Անհրաժեշտ է ձեռնամուխ լինել «հայկա-

¹⁶ Մամուրյան Մ., Երկեր, Ե., 1966, էջ 417 (այսուհետև տեքստում մեջբերումներին կից կնշվեն հեղինակի անվան և ազգանվան սկզբնատառերը և էջը):

կան մարդեղենության» առողջացման գործին»¹⁷, - Մ. Նալբանդյանի նման գիտակցել են Զարթոնքի գործիչները: «Ազգը մի մեծ ընտանիք է, մի մեծ և հսկա անձնավորություն»: Անհրաժեշտ է վերականգնել այդ «անձնավորությունը», որ «ազգությունը» չքանա...¹⁸, և նպատակը դարձնել Շարժման առանցք:

Ընդհանուր մարդկության պատմության մեջ հարցերի դրվածքն այժմ այնպիսին է, որ «ազգության գաղափարը» դարձել է «մեր կյանքի գաղափարը». նա՛ է «տնօրինում և բարվոքում» «մեր բարոյական և նյութական դրությունը», «արտադրում» «մեր մեջ մարդկության իրավունքները»: «Ինչ մարդ որ չէ ճանաչում և չէ սիրում յուր ազգայնությունը, նա վերանում է մարդ լինելուց»¹⁹, - հայ գրագետների գաղափարախոսությունը մեկնաբանել է նաև Բաֆֆին: Ուստի, բնական է, որ հայ ազգը ևս նույն «եսականության» («բանական էգոիզմի») տեսությամբ առաջնորդվի. «...Բայց մինչև բոլոր ազգերը յուրյանց փորի համար են գործում և յուրյանց փառքի համար միայն մտածում, ապա հայե՞րը պիտի անտարբեր մնան յուրյանց վիճակի մեջ»²⁰: Խնդիրը վերաբերում է քաղաքական ծանր պայմաններում գտնվող ազգի «անձնապաշտպանության»²¹ տարրական ու բնական իրավունքին, իր հերթին ընդգծել է Ղ. Ալիշանը: Պետք է գիտենալ, որ գոյություն ունի «եսականության» երկու ըմբռնում: Դրանցից առաջինի կողմնակիցները (իբր հենվելով Էպիկուրի կենսափիլիսոփայության վրա), գտնում են, թե «եսականությունը» մարդուն թելադրում է դեպի անձնական օգտապաշտությունը և հաճույքները կողմնորոշվել: «Եսականության» այս տեսակը ծայրահեղ դրսևորումներում հանգեցնում է ցինիզմի և նիհիլիզմի՝ բացատրել է նա: Իսկ երկրորդ՝ ճշմարիտ ըմբռնման համաձայն, «եսականության» բարոյականությունն անձը հանրությունից և ազգությունից ոչ միայն չի խորթացնում, այլև նրան պարտավորեցնում է արժանապատիվ կյանքով ապրել: «Բայց գիտնալու է», ընդգծել է Ղ. Ալիշանը, որ «եսականության» փիլիսոփայության խորհուրդը ոչ թե «ոյրությունը», այլ «մարդավայել» «ապրիլն» է²²:

¹⁷ Նալբանդյան Մ., հ. 2, էջ 310-323:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 198:

¹⁹ Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու տասներկու հատորով, հ. 11, Ե., 1983, էջ 22:

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Ղևոնդ Ալիշան, Երկեր, Ե., 1981, էջ 191:

²² Նույն տեղում:

Զարթոնքի գրագետները, խորամուխ լինելով ազգերի երթի էության մեջ, գիտակցել են ևս մի շատ կարևոր ճշմարտություն: «Եսականության տեսությամբ» առաջնորդվելով՝ ժողովուրդների պատմության ընթացքն իր «ժամանակագրական» ձևը փոխել է: Րաֆֆին և Մ. Մամուրյանն ընդգծել են, որ «եսականությունը սեփական է ազգերին», «բռնաբարությունը նոցա մեկ նպատակն է», «Նոցանից ամեն մին ցանկանում է ընդլայնել յուր երկրի սահմանները, բախտավորել յուրյան՝ աշխարհի բոլոր բարիքներով, և մինչև երկինք հասուցանել յուր դրոշի փառքը»²³: Պետք է գիտենալ նաև, Րաֆֆու միտքը շարունակել է Մ. Մամուրյանը, որ յուրաքանչյուր ազգ յուրովի է ըմբռնել «եսականության» գաղափարախոսությունը և, «արդի լուսավորության շավիղին մեջ» մտնելով, իր «ազգային սկզբանց համեմատե է այն իրականացնելու ուղի ընտրել: Ամերիկայի ինքնուրույն կյանքի «թվականը», օրինակ, հիմնվել է ազգային անկախության վրա, Ֆրանսիայինը՝ իր մեծ հեղաշրջման: «Վայրագ ազգերն» էլ առաջադիմության իրենց ուղին են ընտրել և դրանով են առաջնորդվում (Մ.Մ., 411): Նույն խնդիրը դրված է նաև հայության առջև, նշել են նրանք: Ուստի, որպեսզի ողջամիտ լինի հայության ընթացքը, գրագետները պարտավոր են ոչ թե մասնավոր հարցերով տարվել, այլ ազգային այնպիսի ողջամիտ ծրագիր մշակել, որը բխի նրա վերընթացի իրական հնարավորություններից և տրամաբանությունից:

Զարթոնքի գրագետներն առաջնորդվել են ռեալական «մարդասիրության ու հայրենասիրության» գաղափարներով: «Մարդասիրությունը ընդհանուր պատվեր է, ազգասիրությունը մասնավոր պատվեր, - նշել է Ղ. Ալիշանը: - Մարդասիրությունը կտրվորեցնե զամեն մարդիկ սիրել, վասնզի մեզի նման են, ազգասիրությունը՝ զազգայինները ավելի սիրել կտրվեցնե, վասնզի ավելի նման են մեզի: Ուրեմն, մարդասիրությունը ավելի կհաստատե զազգասիրությունը, քան թե՝ կվերցնե»²⁴: Ընդ որում, ընդգծել է նա. «Մարդասիրության պարտքը դնողը մեր փիլիսոփաները չեն, բնությունն է: Ազգասիրության պարտքն ալ իրմեն կուգա»²⁵: Հայրենիքի ծանր կացությունն է թելադրում, որ հայ գրագետի մարդասիրությունը ազգասիրության միջոցով դրսևորվի: Պետք է նկատի ունենալ, շարունակել է միտքը Ղ. Ալիշանը, որ «Ազգասիրությունը երկու բառ է, երկու բան է,

²³ Րաֆֆի, հ. 2, էջ 21:

²⁴ Ղևոնդ Ալիշան, էջ 178:

²⁵ Նույն տեղում:

կեսը՝ կավ, կեսը՝ կրակ»²⁶: Հայոց պատմության բախտորոշ պահին պետք է մի կողմ դնել կրակը՝ «սերը», որի խորհուրդը բուռն զգացմունքային վերաբերմունք բորբոքելն է (քանի որ, երբ այն «անխոհեմությամբ» է գործածվում, «զուրիշները տաքցնելու տեղ»՝ բորբոքողի ձեռքն է այրում) և ուշադրությունը կենտրոնացնել կավի՝ «ազգի» վրա: Մեր բոլորի պարտքն է ուսումնասիրել, ճանաչել «ազգի» կյանքը, վիճակը, հոգսերն ու կարիքները և լծվել գործին օգտակար լինելու: Դա մեր «մարդկային բնության»²⁷ պահանջն է (Ցավոք, պոլսեցուն ավելի հոգեհարազատ է «սերը»՝ զգացմունքներ գեղելը, իսկ հայրենիքի կյանքի ու հոգսերի ճշմարիտ պատկերացումը նրա մեջ թույլ է: Գործնականում քչերն են աշխատում հանուն հայրենիքի դրության բարեշրջման):

Հայոց պատմության «հասունության» փուլ թևակոխած գրագետները գիտակցել են, որ հայ ազգը վերականգնելու, գործընթացները պատմաշրջանի տրամաբանությանը համապատասխանեցնելու համար անհրաժեշտ է, ապավինելով սեփական խելքի և բանականության հնարավորություններին, հայության կյանքի բոլոր պայմանները «միանգամայն հեղաշրջել»՝ հարմարեցնելով «նոր թվականի» տրամաբանությանը (Ա., Ա, 396): Այդպես են վարվել բոլոր ազգերը: Զարթոնքի շարժման բուն նպատակը պետք է լինի այնպիսի գործունեություն ծավալելը, որ վերջ դրվի թուրքսելջուկների հաստատած անիժյալ «թվականին»: Նրանք գիտակցել են, որ հայության «նոր թվականը» պետք է սկսել «ազգության», իբրև «հավաքական անձնավորության», իբրև «ազգային անհատականության»²⁸ վերականգնումից, քանի որ նա՛ է «այն մեծ ույժը», որը մարդկանց «կենդանի կապակցությունը» բարձրացնում է «մի անպտուղ վերացականություն» լինելուց: Ինչպես մարդուն, որ լիարժեք լինի, պետք է բարձրացնել անձնավորության աստիճանի, այնպես էլ ժողովրդին, նույն օրինաչափությամբ, պետք է բարձրացնել ազգ լինելու մակարդակի²⁹:

«Ակադեմիական գումարումների» գրագետները, կյանքի են կոչել հայության մտավոր և հոգեկան ընթացքը դարաշրջանի տրամաբանությանը համապատասխանեցնող, ազգային հանրությունը «գիտակցական վերա-

²⁶ Նույն տեղում, էջ 177:

²⁷ Նույն տեղում:

²⁸ **Նալբանդյան Մ.**, հ. 2, էջ 199:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 310-323:

փոխման պատրաստող» խորիմաստ ծրագիր՝ կենտրոնանալով ապագան կերտելուն ծառայող չորս բնագավառի՝ նոր գրական լեզվի, ազգային գրականության, Ազգային սահմանադրության, նաև՝ արդիական կրթության ու դաստիարակության խնդիրների վրա: Ընդ որում, դա արել են՝ խորապես գիտակցելով յուրաքանչյուր բնագավառի ներքին օրենքները: Ինչ վերաբերում է նպատակն իրականացնելու մեթոդին, նրանք, ֆրանսիական լուսավորականների նման, հանրությունը վերափոխելը պայմանավորել են ոչ թե հեղափոխություն, այլ աստիճանական բանիմաց բարեփոխումներ կատարելու կարողությամբ: Արևմտահայ գրագետները եվրոպական լուսավորչականներից յուրացրել են ևս մի ավանդույթ՝ հանրության վերափոխման ծրագրերին վերաբերել սրտացավորեն՝ դրսևորելով փոփոխություններին անձամբ մասնակցելու պատրաստակամություն: Ծրագիրն արտաքուստ պարզ է եղել, սակայն խորքի մեջ հանդիսացել է «մտքի և հոգու» մեծ «հայտնագործություն», քանի որ հաջող իրականացնելու դեպքում բացելու էր ազգի բարոյական վերքերը հիմնավոր բուժելու և հայոց պատմության մեջ ոչ միայն «նոր տարի», այլև «նոր դար» նշանավորելու ուղին (Մ.Մ., 417):

Պարոնյանի անհատականության և աշխարհայեցության վրա դարաշրջանի և միջավայրի ազդեցությունը, հասկանալի է, պարզունակ ձևով տեղի չի ունեցել: Ժամանակը և միջավայրը գրողի անհատականության և աշխարհայեցության ներքին կառուցվածքի վրա անմիջականորեն չեն ազդում. դրանք նրա անձի հետ փոխգործակցելով են մասնակցում հոգին և աշխարհի նկատմամբ դիրքորոշումները ձևավորելուն: Պարոնյանն ինքն է որոշել, թե իրեն մատուցված գաղափարներից և փորձից ի՞նչը վերցնի, ի՞նչը մերժի, ի՞նչ ուղղությամբ ընթանա: Նա մարդկության կեցության և ազգության վերքերը բուժելու վերաբերյալ գիտելիքները, բացահայտումները ձեռք է բերել մտավոր տքնանքի միջոցով, ինչ-որ կարևոր բան էլ՝ ապավինելով անհատական բնազդին: Պարոնյանը, հասարակական երևույթների և քաղաքական անցուդարձերի վերաբերյալ հայեցակարգային գիտելիքներ ձեռք բերելով, վերածվել է Օտյան-Ռուսինյան սերնդի ավանդույթները շարունակողի ու զարգացնողի, դարձել 1870-1880-ական թթ. արևմտահայ գրականության կենտրոնական դեմքը:

Պարոնյանը, իբրև ազգային գաղափարախոսության հավատավոր, գիտակցել է, որ իր կոչումը և ստեղծագործության առաքելությունը, նախ և առաջ, Օտյան-Պեշկեթաշյան սերնդի ստեղծագործական մեծ կարողութ-

յուններով օժտված տաղանդների ավանդույթին հետևելն է՝ գրականությանն ազգակերտման խնդիրներին ծառայեցնելը: Նա, բնույթով ստեղծող հանճար լինելով և գիտակցելով, որ իր բուն կոչումը խոր արմատներով բարձր գրականություն հիմնադրելն է, դասեր է քաղել նաև դարաշրջանի եվրոպական փորձից, որն օգնել է լավագույնս մշակելու ազգային բանարվեստի հիմունքները, ստեղծելու արևմտահայ գրականության առաջին նշանակալի նմուշները՝ ուղի հարթելով նոր սերնդի տաղանդների համար:

ՀԱԿՈՒ ՊԱՐՈՆՅԱՆԸ ԵՎ ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

ԳԼՋՅԱՆ Ա.Մ.

Ամփոփում

Պարոնյանի մեծությունը մեկնաբանելիս քննադատներն ընդգծել են միայն նրա երգիծական տաղանդը, իսկ միջավայրի դրական ազդեցությունը ստեղծագործական անհատականության վրա մերժել են: Մինչդեռ Պարոնյանը, ապրելով եվրոպական և հայ մշակույթի պատմության ամենանշանակալի դարաշրջաններից մեկում, կրել է ժամանակի և ազգային միջավայրի բարերար ազդեցությունը: Զարթոնքի շարժումը դարձել է այն դպրոցը, որը էական դեր է խաղացել աշխարհայեցության ձևավորման գործում: Գրողը յուրացրել և զարգացրել է ազգային գրականության ուղին բացող ավանդույթները, թրծել արվեստագետի կոչման, ստեղծագործության, արվեստագետների առաքելության ըմբռնումը, ճշտել իր տեղը հայրենի գրական գործընթացում:

Բանալի բառեր՝ Զարթոնք, ժամանակ, միջավայր, գեղագիտական, գրականություն, առաքելություն, կոչում:

АКОП ПАРОНИЯ И ЕГО ВРЕМЯ

ГЛДЖЯН А.М.

Резюме

Рассматривая знаковость личности и творчества Акопа Пароняна, критики фокусируют свое внимание лишь на его врожденном сатиричес-

ком таланте, не учитывая позитивное влияние среды на творческую индивидуальность писателя.

Между тем А. Паронян, будучи представителем одной из ярких эпох в истории европейской и армянской культуры, был подвержен благотворному влиянию времени и национальной среды. Период национального возрождения явился для него той школой, которая сыграла существенную роль в формировании его миропонимания. Писатель усвоил и развил традиции национальной литературы. В восприятии А. Пароняна творчество – это миссия, призвание, направленное на воспитание в человеке нравственных ценностей, играющих определенную роль в развитии общества.

Ключевые слова – возрождение, время, среда, эстетический, литература, миссия, призвание.

ՆԱԿՈՅ ՔԱՐՈՆՅԱՆԻ ԱՅԻՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

A. GLDJYAN

Abstract

Considering the significance of the personality and creativity of Hakob Paronyan, critics focus their attention only on his innate satirical talent, not taking into consideration positive influence of the environment on the writer's creative individuality. Meanwhile, H. Paronyan, being a representative of one of the bright eras in the history of European and Armenian culture, was subject to the beneficial influence of time and national environment. The period of national revival was the school for him, which played a significant role in shaping his world outlook. The writer learned and developed the traditions of national literature. Creativity is a mission, vocation in the perception of H. Paronyan, aimed at the nurturing moral values in a person, which play a certain role in the development of society.

Keywords – revival, time, environment, aesthetics, literature, mission, vocation.